

УДК: 159.9

ЗДОРОВИЙ НАРЦИСИЗМ У ХАРАКТЕРИСТИЦІ САМОСВІДОМОСТІ ОСОБИСТОСТІ

Фоменко К. І.

Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди, Україна, Харків

У статті розглянуто поняття «нарцисизм», уявлення зарубіжних та вітчизняних вчених про це явище. Показано місце нарцисизму у самосвідомості особистості. Доведено зв'язок нарцисизму та губристичної мотивації. Показано, що нарцисичні риси здорової особистості виявляються у таких у специфічній конфігурації нарцисичних рис, обумовлює амбівалентність самооцінки у континуумі «Я-нікчемне – Я-грандіозне», поляризацію самосвідомості у межах «Співвіднесеність з іншими» та «Пошук себе».

Ключові слова: нарцисизм, самосвідомість, Я-концепція, губристична мотивація, самоствердження.

Фоменко К. И. Здоровый нарциссизм в характеристике самосознания личности / Харьковский национальный педагогический университет имени Г. С. Сковороды, Украина, Харьков.

В статье рассмотрено понятие «нарциссизм», представления зарубежных и отечественных ученых об этом явлении. Показано место нарциссизма в самосознании личности. Доказана связь нарциссизма и губристической мотивации. Показано, что нарциссические черты здоровой личности проявляются в таких в специфической конфигурации нарциссических черт, обуславливает амбивалентность самооценки в континууме «Я-ничтожное - Я-грандиозное», поляризацию самосознания в рамках «соотнесенность с другими» и «Поиск себя».

Ключевые слова: нарциссизм, самосознание, Я-концепция, губристическая мотивация, самоутверждение.

Fomenko K. I. Healthy nartsyssyzyzm in characteristics of self-conscience / Kharkov national pedagogical university named G.S. Skovoroda, Ukraine, Kharkiv.

The article discusses the concept of "narcissism", representation of foreign and domestic scholars on this phenomenon. The place of narcissism in the consciousness of the individual. It's proven the correlation between hubristic narcissism and motivation. It is shown that a healthy personality narcissistic traits are manifested in such a specific configuration of narcissistic traits, self-esteem leads to ambivalence in the continuum "I am insignificant – I am grand" polarization identity in the framework of "Relatedness with others" and "Search for yourself."

Keywords: narcissism, self-awareness, self-concept, hubristic motivation, self-assertion.

Актуальність проблеми нарцисизму у психологічній науці обумовлена сучасними культурними умовами, які транслиють цінності соціального успіху, краси та влади, під впливом яких особистість, що прагне утримати високу

самооцінку та самоствердитись, вимушена постійно вдосконалювати себе. Проблематика нарцисичних особистостей пов'язана з особливостями самосприйняття, сприйняття власного життя та оточуючих, тобто з окремими компонентами Я-концепції. Тому можна вважати, що у сучасному контексті феномен нарцисизму позбавлений патологічного змісту і може розглядатись у зв'язку із проблематикою самоствердження особистості.

Мета дослідження – визначити основні концептуальні підходи до нарцисизму особистості у межах психічної норми та його місця у самосвідомості особистості.

Міра наукової розробки проблеми оцінюється роботами науковців, що звертали увагу на проблематику нарцисизму особистості – К. Абрахама, М. Балінта, Д. Віннікота, О. Кернберга, Б. Е. Мура, М. Кляйн, Х. Когута, Д. Файна, Дж. Сандлера, Дж. Рив'єра, В. Руднев, Г. Розенфельда, О. Соколової, К. Хорні, О.А. Шамшикової, тощо.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Розгляд нарцисизму у характеристиці самосвідомості особистості передбачає, в першу чергу, теоретичне узагальнення поняття самосвідомості у психології, а вже потім визначення ролі нарцисизму як характеристики самосвідомості у межах норми.

І. Коном [4] визначено самосвідомість як сукупність психічних процесів, за допомогою яких індивід усвідомлює себе як суб'єкта діяльності. Оскільки діяльнісний підхід до особистості передбачає характеристику самосвідомості та її компонентів як похідних від особливостей діяльності та вчинків особистості, а нарцисизм у структурі самосвідомості як особистісну диспозицію, що визначається прагненням індивіда до самоствердження. О. Спіркін [14] визначає самосвідомість як усвідомлення людиною своїх дій, думок, почуттів, морального вигляду, інтересів, свого положення в системі суспільних відносин, тобто усвідомлення себе як особистості, яка виділена з навколишнього природного і суспільного середовища і знаходиться з ним у визначеній, історично сформованій системі відносин. К. Платоновим [10] подано визначення самосвідомості як вищого рівня свідомості, що виступає усвідомленням людиною свого «Я» і своїх вчинків і активним регулюванням їх у суспільстві.

Структура самосвідомості особистості досліджувалась В. Мерліним, М. Боришевським, С. Рубінштейном. Так, В. Мерлін [7] визначає чотирьохкомпонентну структуру самосвідомості, до якої відносить свідомість тотожності (відмінність себе від іншого світу); свідомість «Я» як активного початку, суб'єкта діяльності; усвідомлення своїх психічних властивостей; соціально-моральну самооцінку, яка формується у спілкуванні та діяльності. М. Боришевським [2] запропоновано структуру самосвідомості, в якій є три основні форми прояву: пізнавальна, емоційна і вольова. До когнітивної форми вчений відносить самопізнання, самоаналіз, уявлення про себе, самооцінку. Емоційна складова самосвідомості представлена самопочуттям, скромністю, гордістю, почуттям власної гідності, тобто формами емоційного ставлення людини до самої себе, тими компонентами, які людина переживає в результаті порівняння себе з навколишніми чи з тим ідеалом, до якого вона прагне. Вольова форма містить прояви стриманості, самовладання, самодисципліни, самоконтролю, тобто всі ті

прояви психічної активності особистості, в яких виступає свідоме регулювання власних дій, вчинків, свого ставлення до навколишніх людей і до себе самої.

Структура особистості, запропонована А. А. Налчаджян [8] складається з декількох сфер, центральною з яких є сфера «Я», що розуміється як центр особистості і її самосвідомості. «Я» має самосвідомість чи Я-концепцію, яке, виступаючи загальною структурою самосвідомості, складається із взаємозалежних підструктур і становить другу сферу структури особистості – «тілесне Я», «актуальне Я», «динамічне Я», «фантастичне Я», «ідеальне Я» та ін.

Образ тіла (тілесне Я) являє собою суб'єктивне сприймання власного тіла чи зовнішності і здатності до функціонування; фактори, пов'язані з тим, інші реагують на індивіда; ідеальний образ тіла, що полягає в установах стосовно нього і пов'язаний з відчуттями, сприйманнями, порівняннями й ідентифікаціями власного тіла з тілами інших людей. Теперішнє (актуальне Я) характеризується тим, якою особистість здається собі в дійсності в даний момент, тобто виступає як система уявлень про себе. Динамічне Я виступає як той рівень особистості, якого індивід прагне досягти і складається з домагань особистості, її ідентифікації з ідеальними для себе людьми і з ідеалами, з референтними групами і, особливо з їх лідерами, а також уявлення бажаних статусів і ролей. До фантастичного Я входять уявлення про те, якою хотіла б стати особистість поза реальних умов її життєдіяльності і розвитку. Ідеальне Я як підструктура особистості містить у собі уявлення людини про той тип особистості, яким вона хотіла б стати виходячи з засвоєних моральних норм, ідентифікацій і образів.

Найближчим підходом до визначення місця нарцисизму у структурі самосвідомості особистості є тілесно-орієнтований, зосереджений на визначення сутності тілесного «Я». На думку О. Соколової [13], усвідомлювання людиною своєї тілесної сутності (яка передбачає усвідомлювання схеми тіла, зовнішності і статевий приналежності) являє собою передбачає такий самий процес пізнання, як і відображення об'єктів зовнішнього світу та інших людей. Процес усвідомлення фізичного «Я» є опосередкованим потребами, відносинами суб'єкта як особистості, у силу чого самосвідомість є складною динамічною єдністю знання і відносин, інтелектуального й афективного. Слід за представниками вітчизняних психологічних шкіл – Л. Виготським, О. Леонтьєвим, С. Рубінштейном, В. Мясищевим, Б. Зейгарник, О. Бодальовим – ми намагаємось продовжити вивчення структури самосвідомості особистості у єдності її двох компонентів – образу фізичного Я як когнітивного утворення й емоційно-ціннісного ставлення (самооцінки) як афективного утворення.

Провідними компонентами в структурі самосвідомості виступають самооцінка та рівень домагань особистості. Самооцінка як результат інтегруючої роботи самосвідомості і пов'язана функцією оцінки у структурі самосвідомості, яка вбирає у собі емоційно-ціннісне ставлення особистості до себе [6]. Самооцінка є відображенням особистості самої себе як особливого об'єкта пізнання, виступає прийняттям тієї цінності, особистісних смислів, міри орієнтації особистості на суспільно вироблені вимоги до поведінки та діяльності і формується в процесі діяльності і міжособистісної взаємодії. Природа самооцінки є соціальною, оскільки її формування й розвиток обумовлені пізнанням особистості зовнішнього світу та активною взаємодією з ним.

В. Столін [15] виходить з думки про те, що самооцінка не є ні наслідком знання про себе, ні реакцією на певні аспекти «Я», а формується внаслідок причин, які лежать поза суб'єктом у його провідної діяльності.

Пов'язаний із самооцінкою рівень домагань визначається як складність задач, на вирішення яких претендує особистість. Самооцінка і рівень домагань обумовлені соціальними очікуваннями особистості, що, на думку А. Петровського і М. Ярошевського [9], є припущенням людини про оцінку її особистості іншими людьми. Особливо значущою є роль соціально-психологічних очікувань особистості у процесі виникнення і розвитку її стосунків з оточенням, у засвоєнні групових, колективних норм поведінки, ціннісних орієнтацій.

Результатом розвитку і становлення самосвідомості є «Я-образ» особистості, що формується внаслідок самопізнання і виражається в узагальненому понятті людини про себе. «Я-образ» є тим рівнем самосвідомості, при якому особистість найбільш зріло усвідомлює свою сутність. «Я-образ» можна розглядати як результат усвідомлення особистості власних самооцінок, рівня домагань і соціально-психологічних очікувань у процесі життєдіяльності. На думку О. Спіркіна [14] самопізнання виступає складним багаторівневим процесом, розгорнутим у часі і поділяється на два рівні: на першому рівні відбувається співвіднесення особистості самої себе з іншими людьми, що переважно спирається на зовнішні моменти, включаючи в порівняльний контекст з іншими, на другому рівні специфічним є те, що співвіднесення знань про себе відбувається не в рамках «Я та інша людина», а в рамках «Я та Я», коли особистість оперує вже готовими знаннями про себе, сформованими й отриманими в різний час і в різних ситуаціях.

Таким чином, аналіз вітчизняних досліджень дає можливість розглядати самосвідомість як важливий структурний компонент особистості, що є тим внутрішнім механізмом, завдяки якому особистість може свідомо сприймати вплив навколишнього середовища, визначати міру і характер власної активності, спрямованої на оволодіння соціальним досвідом діяльності і поведінки, самостійно усвідомлюючи свої можливості.

Самосвідомість, на думку зарубіжних авторів, є утворенням, яке складається з трьох компонентів – когнітивного, афективного і поведінкового, які мають відносно незалежну структуру та особливості розвитку, однак у своєму реальному функціонуванні виявляють певний взаємозв'язок «Я-концепції» як сукупності уявлень індивіда про себе, образу Я як її описової складової, самооцінки та самоставлення.

Досліджуючи структуру самосвідомості, М. Розенберг [23] виділяє наступні її параметри: міра когнітивної складності і диференційованості образу Я, міра виразності образу Я, його суб'єктивної значимості для особистості, міра внутрішньої цілісності, послідовності образу Я, як наслідок розбіжності реального і ідеального образу Я, суперечливості або несумісності окремих його якостей, та міра стійкості, стабільності образу Я в часі. Інтегральним виміром самосвідомості, на думку автора, є міра самоприйняття, позитивне або негативне ставлення до себе.

Зв'язок нарцисичних рис особистості та її губристичних тенденцій простежується у працях З. Фрейда, Е. П. Моррісона, А. Лоуена. За Фрейдом любов

батьків для своєї дитини і своє ставлення до їхньої дитини можна розглядати як відродження і відтворення їх власного нарцисизму [20]. Дитина має всемогутність думки, що батьки стимулюють почуття, тому що в їх дитину вони бачать те, що вони так і не дійшли самі. У порівнянні з нейтральними спостереженнями, батьки схильні переоцінювати якостей своєї дитини. Коли батьки діяти в екстремальній протилежних стилі і дитини відхиляється або непослідовно посилені в залежності від настрою батьків, самотійно потреби дитини не будуть виконані. А. Лоуен визначаючи успіх атрибутом нарцисичної культури, пов'язує його із прагненням особистості до самоствердження та самоповаги [5]. Е. П. Моррісон, характеризуючи нарцисизм як здорову рушійну силу особистості, підкреслює його роль у задоволенні особистості потреб, пов'язаних із оточенням [22], що по суті розкриває зв'язок нарцисизму із прагненням до переваги над іншими як форми губристичної мотивації.

А. Дмитрієва вказує на зв'язок нарцисизму та прагнення до переваги через визначення психологічних особливостей ставлень нарцисичних особистостей. Автор зазначає, що стосунки з іншими у нарцисичних особистостей характеризуються формалізацією і поверховістю контакту, а також специфічною конкурентністю за отримання деякого ресурсу або бажаного [2].

Зв'язок нарцисизму із прагненням до досконалості є більш очевидним, зазначимо лише, що у сучасній психології така спорідненість цих феноменів розкривається у дослідженнях О. Соколової, яка визначає поняття нарцисичного перфекціонізму, тобто залежності від культу досконалості [12].

На думку С. Соколова, нарцисизм є універсальною і необхідною складовою здорової самосвідомості. Функції нарцисизму спрямовані на захист, заповнення та збереження структурної цілісності, тимчасової стабільності і позитивно-афективної забарвлення уявлення особистості про себе [11].

Надмірний особистісний нарцисизм (Е. Фромм, А. Купер) негативно впливає на якість життя людини, на її стосунки з іншими, на характер діяльності [17;19]. Так, нарцисичні особистості болісно і часом агресивно реагують на критику, що обумовлено проблемами в області самосприйняття та аутоагресії, яка, в свою чергу, впливає на стосунки з оточуючими. Крім того, нарцисичні особистості важко переживають вікові кризи та зміни, пов'язані з екзистенціальними аспектами життя, а також відчують серйозні труднощі в побудові особистих відносин. Таким чином, нарцисизм обумовлює становлення деяких компонентів Я-концепції. Діяльність особистостей із надмірним нарцисизмом характеризується утрудненнями у творчому процесі, у ціле покладанні та досягненні результатів (А. Бек і А.Фрімен) [1]. В області міжособистісних стосунків нарцисичні особистості також відчують серйозні складності: роздратування збоку оточення, нездатність нарцисичних особистостей побудувати функціональні та задовільні стосунки з оточуючими, вбудуватися у соціальні групи (С. М. Джонсон) [21].

А. Дмитрієва [3] доводить, що нарцисичним особистостям властивий неоптимальний рівень самооцінки. Автор визначає специфічність нарцисичних особистостей у їх свідомій Я-концепції. Компонент Я-концепції, пов'язаний із самооцінкою, у нарцисичних особистостей характеризується подвійністю (наявністю протилежних Я - репрезентацій), екстремальністю критеріїв і їх поляризацією. Екзистенційний компонент Я-концепції у особистостей з

вираженими нарцисичними рисами ігнорується, відсторонюється від свідомості або надмірно інтелектуалізується. Моральний аспект Я-концепції у особистостей із нарцисичними рисами розвинений слабо. Гендерний компонент Я-концепції нарцисичних особистостей може відрізнятися невисокою диференційованістю і доданням статевої приналежності як себе, так і інших другорядного значення, із домінуванням традиційно маскулінних цінностей. Автором доведено, що нарцисичні особистості більш толерантно ставляться як до переживання агресивних імпульсів, так і до зовнішнього прояву власної агресивності. Оцінки інших у нарцисичної особистості відрізняються екстремальністю та полярністю в поєднанні з високою критичністю, а стосунки з іншими - поверховістю і формалізацією контакту, а також конкурентністю.

Проблематика нарцисичних рис здорової особистості підіймається у дослідженні К. Шамшикової [18], яка під нарциссическими проявами особистості в межах психічної норми розуміє сукупність нарцисичних рис (стійких, повторюваних у різних ситуаціях особливостей поведінки: грандіозне почуття самозначимості, поглиненість у фантазії необмеженого успіху, віра у власну унікальність, потреба в захопленні, маніпуляції в міжособистісних відносинах, почуття привілейованості, відсутність емпатії, заздрість до досягнень інших, зухвала, зарозуміла поведінка), які мають такі властивості як різна ступінь вираженості у різних людей, трансситуативність, дескриптивність характеристик, що входять в структуру нарцисичного розладу особистості. На думку автора, здоровий нарцисизм може бути представлений як універсальна і необхідна складова самосвідомості, існує як континуум перехідних форм, визначає спрямованість особистості та виступає неусвідомлюваною частиною системи уявлень особистості про себе. У разі спотворень у розвитку нарцисизму формується специфічна поляризація особистості, коли може домінувати одна з конфігурацій - «співвіднесеність з іншими людьми» або «пошук себе». Зазначена співвіднесеність відображає основні губристичні прагнення особистості – прагнення до переваги та прагнення до досконалості, що в цілому свідчить про взаємообумовленість нарцисизму та губристичної мотивації.

Висновки. Нарцисизм виступає як атрибут самосвідомості особистості, яка прагне до самоствердження. У межах психічної норми нарцисизм проявляється у специфічній конфігурації нарцисичних рис, обумовлює амбівалентність самооцінки у континуумі «Я-нікчемне – Я-грандіозне», поляризацію самосвідомості у межах «Співвіднесеність з іншими» та «Пошук себе».

Література:

1. Бек А. Когнитивная психотерапия расстройств личности / Бек А., Фримен А..- С-Пб.: Питер, 2002. 544 с.
2. Боришевский, М. И. Психологические особенности самосознания подростка / под ред.: М. И. Боришевский . – К.: Вища школа, 1980 . – 167 с.
3. Дмитриева А. Б. Особенности Я-концепции нарциссических личностей: дисс. ...к.психол.н.: 19.00.01 / А. Б. Дмитриева, М., 2010. – 166 с.
4. Кон И. С. Категория «Я» в психологи / Кон И. С. // Психологический журнал. – 1981. – Т. 2, № 3. – С. 25-38.
5. Лоуэн А. Радость / А. Лоуэн, М., 2009. – 274 с.

6. Меднікова Г. І. Взаємозв'язок самооцінки і рівня домагань як предмет психологічних досліджень / Меднікова Г. І. // Вісник ХДПУ ім. Г. С. Сковороди. Психологія. – Харків: ХДПУ, 2001. – Вип. 6. – С. 57-61.
7. Мерлин В. С. Психология индивидуальности. – М.: Ин-т практич. пс-гии, Воронеж: НПО “МОДЭК”, 1996. – 446 с.
8. Налчаджян А. А. Личность, психическая адаптация и творчество / Налчаджян А. А. — Ереван, 1980. — С. 98-108.
9. Петровский А. В. Основы теоретической психологии / Петровский А. В., Ярошевский М. Г. 1998. – 528 с.
10. Платонов К. К. Структура и развитие личности / Платонов К. К.; Отв. ред.: Глоточкин А. Д. - М.: Наука, 1986. - 256 с.
11. Соколов С. Е. Ценностные корреляты нарциссических проявлений личности дисс. ...к.психол.н.:19.00.01 / С. Е. Соколов, Хабаровск, 2009. – 236 с.
12. Соколова Е. Т. Нарциссизм как клинический и социокультурный феномен / Е. Т. Соколова // Вопросы психологии. 2009. № 1. с. 114 – 128.
13. Соколова Е. Т. Самосознание и самооценка при аномалиях личности. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1989. – 215 с.
14. Спиркин, А. Г. Сознание и самосознание : [монография] / А. Г. Спиркин. – Москва: Политиздат, 1972. – 303 с.
15. Столин В. В. Самосознание личности / – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1983. – 286 с.
16. Фоменко К. І. Губристична мотивація в структурі спрямованості особистості: віковий аспект / Т. Б. Хомуленко, К. І. Фоменко. – Х.: ХНПУ ім. Г. С. Сковороди, 2012. – 222 с.
17. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности / — М.: АСТ, 2000. – 672 с.
18. Шашишкова О. А. Нарциссические корреляты психологического пространства личности: дисс. ...к.психол.н.: 19.00.01 / О. А. Шашишкова. –Новосибирск, 2010, – 252 с.
19. Cooper A. M. Narcissism / Cooper A. M. // Essential Papers on Narcissism, ed. Morisson A. P. New York & London, 1986. – 491 p.
20. Freud S. On Narcissism: An Introduction / Freud S., 1914. – P. 13 p.
21. Johnson S.M. Humanizing the Narcissistic Style / Johnson S.M. — New York London, 1987. –284 p.
22. Morrison A. P. Shame: the underside of narcissism / Morrison A. P. Hove - London, 1997. – 226 p.
23. Rosenberg M. Society and the adolescent self-image. / Rosenberg M. – N.Y.: P.U.P., 1965.– 210 p.

References:

1. Bek A. Kognitivnaya psikhoterapiya rasstroystv lichnosti / Bek A., Frimen A..- S-Pb.: Piter, 2002. 544 s.
2. Borishevskiy, M. I. Psikhologicheskiye osobennosti samosoznaniya podrostka / pod red.: M. I. Borishevskiy . – K.: Vishcha shkola, 1980 . – 167 s.
3. Dmitriyeva A. B. Osobennosti YA-kontseptsii nartsissicheskikh lichnostey: diss. ...k.psikhol.n.:19.00.01 / A. B. Dmitriyeva, M., 2010. – 166 s.

4. Kon I. S. *Kategoriya «YA» v psikhologii* / Kon I. S. // *Psikhologicheskii zhurnal*. – 1981. – T. 2, № 3. – S. 25-38.
5. Louen A. *Radost'* / A. Louen, M., 2009. – 274 s.
6. Mednikova G. Í. *Vzaïmozv'yazok samootsíni i rívnýa domagan' yak predmet psikhologíchnikh doslídzen'* / Mednikova G. Í. // *Vísnik KHDPU ím. G. S. Skovorodi. Psikhologíya*. – Kharkív: KHDPU, 2001.– Vip. 6. – S. 57-61.
7. Merlin V. S. *Psikhologiya individual'nosti*. – M.: In-t praktich. ps-gii Voronezh: NPO “MODEK”, 1996. – 446 s.
8. Nalchadzhyan A. A. *Lichnost', psikhicheskaya adaptatsiya i tvorchestvo* / Nalchadzhyan A. A. — Yerevan, 1980. — S. 98-108.
9. Petrovskiy A. V. *Osnovy teoreticheskoy psikhologii* / Petrovskiy A. V., Yaroshevskiy M. G. 1998. – 528 s.
10. Platonov K. K. *Struktura i razvitiye lichnosti* / Platonov K. K.; Otv. red.: Glotochkin A. D. - M.: Nauka, 1986. - 256 s.
11. Sokolov S. Ye. *Tsennostnyye korrelyaty nartsissicheskikh proyavleniy lichnosti* diss. ...k.psikhol.n.:19.00.01 / S. Ye. Sokolov, Khabarovsk, 2009. – 236 s.
12. Sokolova Ye. T. *Nartsissizm kak klinicheskii i sotsiokul'turnyy fenomen* / Ye. T. Sokolova // *Voprosy psikhologii*. 2009. № 1. s. 114 – 128.
13. Sokolova Ye. T. *Samosoznaniye i samootsenka pri anomal'yakh lichnosti* / Sokolova Ye. T. – M.: Izd-vo Mosk. un-ta, 1989. – 215 s.
14. Spirkin, A. G. *Soznaniye i samosoznaniye : [monografiya]* / A. G. Spirkin. – Moskva : Politizdat, 1972. – 303 s.
15. Stolin V. V. *Samosoznaniye lichnosti*. – M.: Izd-vo Mosk. un-ta, 1983. – 286 s.
16. Fomenko K. Í. *Gubristichna motivatsiya v strukturi spryamovanosti osobistosti: víkoviy aspekt* / T. B. Khomulenko, K.Í. Fomenko. – KH.: KHNPU ím. G. S. Skovorodi, 2012. – 222 s.
17. Fromm E. *Anatomiya chelovecheskoy destruktivnosti*/ Fromm E. — M.: ACT, 2000. – 672 s.
18. Shamshikova O. A. *Nartsissicheskiye korrelyaty psikhologicheskogo prostranstva lichnosti: diss.* ...k.psikhol.n.: 19.00.01 / O. A. Shamshikova. –Novosibirsk, 2010, – 252 s.
19. Cooper A. M. *Narcissism* / Cooper A. M. // *Essential Papers on Narcissism*, ed. Morrisson A. P. New York & London, 1986. – 491 p.
20. Freud S. On Narcissism: An Introduction / Freud S., 1914. – P. 13 p.
21. Johnson S.M. *Humanizing the Narcissistic Style* / Johnson S.M. — New York London, 1987. –284 p.
22. Morrison A. P. *Shame: the underside of narcissism* / Morrison A. P. Hove - London, 1997. – 226 p.
23. Rosenberg M. *Society and the adolescent self-image*. / Rosenberg M. – N.Y.: P.U.P., 1965.– 210 p.